

УДК 321.02

Інститут політичного лідерства/ керівництва в Україні

Олег Траверсе,

доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Особа чергового українського керівника за радянських часів визначалася в Москві. Громадяни про призначення дізнавалися часто зовсім несподівано (на пленумі, з'їзді тощо). Політичні лідери взагалі залишались поза кадром. Проте з часом політичне лідерство переформатовується зі способу, форми політичної діяльності на політичний інститут. Тому спричинилися події двадцятилітньої давнини, зокрема, вихід України зі складу СРСР.

***Ключові слова:** лідер, керівник, інститут політичного лідерства/керівництва, політична еліта.*

In Soviet times a person of regular Ukrainian leader had been assigned in Moscow. Ukrainians had got to know about such assignment mostly casually (at a plenum, congress etc). Political leaders had remained off screen. However, in due course political leadership was reformatted from the form of political activity into the political institute. That is why twenty years ago Ukraine left the USSR.

***Keywords:** leader, head, institute of political leadership/management, political elite.*

Фундаментальні зміни в інституційному дизайні політичної системи України розпочинаються з формуванням нових державних інститутів (рішення про створення інституту президентства влітку 1991 року). Саме з прийняттям цього рішення представницькі органи влади починають виконувати роль самостійного колективного політичного актора. (25 червня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Постанову „Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост

Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента 1991 року. 5 липня 1991 року було прийнято закони України „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, „Про Президента Української РСР” і „Про вибори Президента Української РСР”).

Цим подіям передували вибори 1989 — 1991 років. Як і референдуми, ці вибори не встановлювали демократію в Україні, а лише відкривали можливість реалізації демократичної альтернативи. Пояснюючи парадокси референдуму і голосування 1991 року на користь української незалежності 1 грудня 1991 року, М. Рябчук зауважує, що одну третину голосів подали люди, які хотіли української незалежності протягом усього свого життя. Дві третини — це голоси людей, які не мали чітких переконань і голосували так, як хотіло начальство: у березні — за Радянський Союз, у грудні — за незалежність. На думку М. Рябчука, принципова відмінність між цими двома частинами українського населення увиразнилася у виборах певного типу незалежності, певної моделі держави, з якою хотіли би пов'язати своє майбутнє.

Третина виборців голосувала за В. Чорновола (та за кількох інших некомуністичних кандидатів), „за європейський шлях розвитку, за радикальний розрив з советчиною, з комуністичним минулим, за глибокі економічні та політичні реформи, за той шлях, який собі вибрали посткомуністичні народи Центрально-Східної Європи та Балтії”. Підсумки голосування відбили стан, за якого дві третини громадян проголосували „за мінімальні зміни, або й їхню відсутність, за збереження „УССР” у номенклатурно-олігархічній реінкарнації, за „спадкоємність влади” [15].

Метою статті є розгляд інституту політичного лідерства/керівництва у контексті незалежності України.

Президентська влада з моменту свого виникнення стає основним джерелом утвердження української самостійності при пасивній ролі Верховної Ради України. Конституційна реформа, яка затяглася, та інституційна невизначеність, яка з того випливає, поєднавшись з суб'єктивними чинниками, перетворились на інституційний конфлікт між президентською і парламентською гілками влади [7].

Нормативне оформлення відносин, які складаються в політиці, передбачає наявність процесів інституціалізації. Вони проявляються як розгалужена взаємодія, що дозволяє контролювати і передбачати політичні дії організацій та їх учасників, які структурують і стабілізують суспільство. З інституційної точки зору запровадження інституту президентства має досить важливе значення для утвердження інституту політичного лідерства, оскільки він відповідає способу здійснення лідерської влади. У процесі своєї інституціалізації та формалізації політичне лідерство

виражає свою сутність за допомогою відповідних владних інститутів. А це потребує не лише інституціалізації, але й легітимізації, організаційного і правового оформлення та формального утвердження статусу лідера як суб'єкта політики.

Відносини між союзним (московським) центром і Україною швидко псується. У серпні 1990 року почалися переговори щодо нового союзного договору. Стало очевидно, що нова угода (якщо й буде укладена) позбавить центр більшої частини владних повноважень. Наміри М. Горбачова прийняти послаблену версію Союзу стали мотивом для представників консервативних кіл партії, КДБ та армії здійснити спробу державного перевороту.

Ця спроба зазнала поразки за участі Б. Єльцина та конституційних органів радянської влади. Отже діяльність різних представників різних політичних спрямувань розгорталася в такому ключі, який дозволяв уникнути громадянської війни між „лівими” і „правими”, комуністами й націоналістами, між різними етнічними групами та регіонами. І, зрештою, не сталося війни з Росією (чи центром) [17]. У листопаді 1991 року компартія була заборонена [9], а в грудні того ж року розпався Радянський Союз.

Треба констатувати, що інститути демократії в Україні у той час були дуже слабкі, нестійкі. Консолідована демократія передбачає політичні умови, в яких демократичні принципи визнаються основними у сфері політики і демократичні зміни стають незворотними [14].

Дехто з дослідників дотримується думки, що „номенклатура в Україні напередодні та зі здобуттям незалежності, тобто у період накопичення первісного капіталу та приватизації, великою мірою свідомо створила ситуацію, яка дозволила їй безперешкодно та квазілегітимно увічнити свої панівні соціально-економічні позиції, а також легалізувати накопичені капітали і нерухоме майно” [5]. Справді, як завжди, перехідні стани надають найбільш активній частині правлячого класу сприятливі для вирішення своїх проблем, яких вона раніше не мала. Виникає стан реконверсії певних представників політичного класу, тобто переведення ними наявного (не обов'язково фінансового) капіталу з однієї форми в іншу. Частина політичної еліти трансформує свій політичний вплив в економічний капітал. Представники політичної номенклатури самі входять до нової бізнес-еліти або складають *protege* у господарчій сфері своїм дітям чи близьким родичам. (Корупція).

За браком законодавчих та інших обмежень щодо участі номенклатури у так званих „ринкових” відносинах величезна маса державних господарських ресурсів починає нею переміщуватися у приватний сектор. Інтереси політичної і господарської еліти збігаються на ґрунті власного збагачення. Саме така перебудова відносин між ідеологічною та господарчою складовими стає єдиною ланкою консолідації і одночасної фрагментації різних угруповань українського правлячого класу.

Прихильники точки зору, що в середині 1980-х років СРСР наздогнала

третя „світова хвиля” демократичних змін схильні поєднувати процеси політичної модернізації з проявом дії культурно-цивілізаційних чинників. Не розглядаючи окремо історичної динаміки розгортання політичного лідерства у світі (впровадження у політичну практику демократичних інституцій), зауважимо, що окрім цивілізаційного існує і стадіальний підхід. У випадку України необхідно врахувати дії їх обох. При цьому вплив загальносвітового контексту на процеси демократичних змін в Україні не треба перебільшувати. Прояв їх дії має циклічний характер і, поки що, він не став постійною константою міжнародного політичного життя. Провідні світові політичні гравці мають досить складних проблемних питань у власному розвитку. Та вірогідно, що процеси демократичних зрушень в Україні гальмує брак демократичних традицій в суспільстві.

Що стосується функціонування політичного правлячого класу в українському соціумі, то зауважимо, що зміни в інституційних складових політичного устрою, їх еволюції в межах політичних режимів, динаміку суспільного процесу в цілому та певних етапів суспільно-політичного розвитку соціуму він формує задля збереження свого панівного положення. Наприклад, політичне лідерство/керівництво у процесі еволюції від авторитаризму до демократії може сприяти політичній активності індивідів або мати дисфункційний прояв, обмежуючи таку активність з розрахунком на те, що демократичні інститути будуть утверджуватися за рахунок політичного керівництва з центру.

Державна незалежність стала засобом виходу української номенклатури з-під контролю нового некомуністичного центру (тобто Києва). Вийшовши з-під нього, вона так і не потрапила під контроль власного народу [4]. Але ж відносина еліти і мас на демократичних засадах будуються на принципах лідерства і авторитетного керівництва, а не примітивного підкорення.

Розгортання протилежних начал на радянському політичному просторі проявилася в тому, що незалежність України „була підготовлена об’єктивним ходом історії, яка довела неефективність СРСР як тоталітарної колоніальної держави, що призвело до її розпаду. З цього боку, незалежність України об’єктивно є революцією. Але ця революція не була забезпечена консолідованим ідеологічно і політично суб’єктивним чинником... І, оскільки суб’єктивний фактор — політичні лідери незалежної України, її нова еліта — формувався ситуативно, у ході одержання незалежності, то й нове керівництво нової України і регіонів сформувалося на базі партійно-радянської бюрократії з невеличкими вкрапленнями представників нових політичних і громадських організацій” [12].

Політична влада еліти (на відміну від влади олігархії) потребує легітимації „Делегітимація супроводжувалася значними зрушеннями у системі цінностей тодішнього радянського суспільства” [8]. Адже від взаємодії керівництва країни та особливостей народу, який воно очолює, залежить стратегія і тактика вирішення життєво важливих питань.

Мінімізація ризиків (які існують за умов будь-якого реформування) пов'язана з врахуванням інтересів різних соціальних груп, еліт, корпоративних спільнот. Інститутом представництва їх інтересів у суспільстві вважається парламент. Те, що в країні не існувало дійового механізму узгодження інтересів відповідних груп у ході парламентських процедур, певною мірою сприяло зменшенню авторитету ініціаторів перемін і поглибленню конфлікту в середовищі правлячої еліти.

Отже в той період метою стала повільна модернізація радянської політичної системи. Визначення держави в особі державної бюрократії як зацікавленого гравця на політичному ринку з позицій неоінституціоналізму дозволили зробити висновок: „Часті зміни „правил гри” у вигляді нестабільної виборчої та партійної систем, постійне внесення змін до інституту виборчого права, його коректування в ході самого електорального процесу інтерпретуються двоюко — або як наслідок неадекватного використання державою суспільного капіталу, що призводить до спонтанного відтворення неформальних інститутів, які перешкоджають демократизації (традиції, звичаї, правова нестабільність), або як результат прямого зацікавлення державної бюрократії у збереженні свого панівного становища на політичному ринку” [6].

Політичний розвиток України та її політична еліта на момент розпаду СРСР мала свою специфіку, а саме: „Існування ментальних розбіжностей щодо розуміння національної ідентичності між сучасними складовими України; ...українська еліта (як і суспільство) не була однорідною. Правлячий клас в Україні складався з відносно чисельної (але не дуже впливової) національно орієнтованої і водночас західнофонної еліти; відносно чисельної і впливової російськофонної еліти; чисельної та впливової центристської еліти, яка не схилилася до жодного з варіантів національної ідеї; різні пріоритети, інтереси ...лідерів” [13].

Необхідно розрізняти лібералізацію політичного життя в межах радянської політичної системи і перші реальні кроки у здійсненні демократизації українського політичного простору. Вони розрізняються не лише за часовим і просторовим вимірами, але й за своєю генезою.

Вважається, що безпосередньо початок демократизації пов'язаний з так званими установчими виборами. Такими виборами прийнято називати перші поставторитарні вільні, конкурентні вибори, які встановлюють демократичні практики. Як правило, такими виборами стають вибори до представницького законодавчого органу влади. Вони вважаються основоположним механізмом руху суспільства до демократії.

До установчих виборів висувуються понижені вимоги (у порівнянні з країнами стійкої демократії). Тим не менше, від їх результатів залежить не лише партійний чи персональний склад парламенту, але й початковий рівень легітимності постнеототалітарної влади. Рівень довіри і виправдання влади та оновленої на демократичних засадах еліти, який фіксується на установчих виборах, виявляється, як правило, найвищим.

Проект, який виник, реалізувався засобами узгодження елітного пакту, який дозволив уникнути загострення політичної ситуації і пов'язаного з цим можливого протистояння великих мас людей.

Таким чином досягалося зменшення можливих транзакційних витрат, пов'язаних з демократичними змінами в Україні. З іншого боку, цей пакт на певний термін консервував стан оновленого (за рахунок національно-демократичних політичних сил) складу правлячого політичного класу в Україні (лівову частку якого складали компартійні функціонери). Такий стан українського правлячого політичного класу, стабілізований завдяки відмові обранців до парламенту від демократично налаштованих кіл українського соціуму призначити нові вибори до Верховної Ради України, багато в чому зумовив подальший розвиток подій [1].

Доречно вважати установчими перші президентські вибори в Україні. Політичний сенс запровадження президентства відрізнявся від сенсу скликання з'їздів у 1989 — 1991 роках (як і виборів до складу українського парламенту) за правилами політичної гри компартійного центру. Пропозиція Д. Видріна, за якої відлік демократичних змін в Україні пропонується розпочинати „від перших вільних альтернативних виборів 1989 року” [2], не може бути прийнятою як така, що не відповідає практиці українського демократичного транзиту й теоретичним уявленням про нього.

Двадцять років у вимірі історичному - це замало. Проте за двадцять років радянської влади вона встигла багато чого наробити (НЕП, індустріалізація, колективізація, голодомор тощо). Комуністи так поспішали, що зміни суспільно-політичного життя доходили до маразму.

З іншого боку, якщо говорити про демократії Європи, то їх становлення тривало 200 років. У житті цих країн спостерігалися спади, повернення до минулого (реставрація) тощо.

Отже становлення демократичних цінностей і відносин потребує чимало часу, інших методів впровадження, трансформації менталітету суспільства (Мойсей не випадково водив євреїв пустелею 40 років, аж поки в нових поколіннях не вивітрився дух рабства). „Завершальний період існування СРСР і панування марксистської ідеології позначився проявами дії акторів маргінального типу; поява незалежної держави України не була результатом ні масового руху „знизу”, ні реалізацією „проекту” творчої меншості (національної еліти)” [16].

Інститут політичного лідерства/керівництва набуває унікальності, до певної міри відбиваючи зміни в житті українського соціуму. За це двадцятиліття він мав прояв у таких владних інститутах, як парламентаризм, президентство тощо. Проте симбіоз політики й сучасних інформаційних технологій породжує нові проблеми, нові можливості, нову якість політики, де інститут політичного лідерства/керівництва проходить випробування часом.

Українська двадцятилітня Леонідо-Вікторіанська доба свідчить про заданість, яку демонструє закладена на рівні підсвідомості та інстинктивної поведінки радянської людини – не відомо що буде потім, треба нацарюватися тепер і зараз. Шлях від дострокового переобрання Л. Кравчука до дво(„три”)строкового правління Л. Кучми, від „пропащого часу” В. Ющенко до „боротьби з корупцією” В. Януковича – от що маємо сьогодні. Хоча лідери сповідують християнське смирення, не зайвим буде нагадати східну мудрість: „Якщо держава не йде Шляхом справедливості (Дао), соромно бути багатим і в честі. Якщо держава йде Шляхом Дао, то соромно бути бідним і не в честі” [3].

У період, що минув після запровадження посади Президента, Україна нагромадила певний досвід. З моменту обрання Президентом Л. Кравчука країна пройшла шлях від ейфорії отримання незалежності вкупі з безвідповідальністю так званої еліти. Це, у свою чергу, призвело до недієздатності суспільства та вертепного лідерства. „З усіх історичних творів видно, що люди можуть пристосовуватися до долі, але не протистояти їй; можуть плести її мережі, але не обривати їх. Все ж ніколи не слід впадати у відчай, оскільки цілі її від усіх приховані, і бреде вона обхідними і невідомими шляхами, тому ніколи не слід втрачати надію і опускати руки, які б біди і нещастя не траплялися” [11].

Висновки

Лідерство/керівництво як політичний інститут існує в умовах неперервної взаємодії суспільства і влади. Комуністична номенклатура на це не зважила, втратила зв'язок з громадянами і занепадала (недаремно вважають, що політичного лідерства у ті часи не існувало). „Глухота” В. Ющенко створила умови для деградації, девальвації цінностей та ідей демократії. Нереалізована контролююча функція громадян, громадська думка, бездіяльність суспільних організацій свідчать про існування радянських атавізмів. І водночас виникає небезпека того, що „народ, який звик коритися одному володареві, навряд чи збереже свободу, випадково здобувши її” [10].

Осмислюючи процес інституціоналізації політичного лідерства/керівництва в Україні, порівнюючи його з лідерством у країнах сталої демократії, виникає спокуса порівняти його з французькою моделлю розвитку. Проте динаміка сучасних світових політичних процесів, якість вітчизняної політичної еліти, геополітичний статус України засвідчують, що французька модель може слугувати лише примарним ідеальним орієнтиром.

Але етнонаціональна ментальність, політична свідомість та самосвідомість громадян, образ „потрібного майбутнього” зумовлюють специфіку, унікальність та універсальність політичного шляху України у теперішньому, значущість окремих моментів минулого та існування українського соціуму у часі і просторі.

Література:

1. **Барановська Н. П.** Україна: утвердження незалежної держави (1991 — 2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. ; ред. В. М. Литвин. - К. : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. - 704 с.
2. **Видрін Д.** Політика : історія технологія, екзистенція / Дмитро Видрін. - К. : Либідь, 2001. - 432 с.
3. **Григорьева Т.** Япония: путь сердца. - М. : Культурный центр „Новый Акрополь”, 2008. - 392 с. - (Сокровенная история цивилизаций). - С. 54).
4. **Долженков О. О.** Україна — Білорусь: Досвід політичної трансформації : монографія / О. О. Долженков. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 168.
5. Там само. — С. 169.
6. **Елисеєв С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследований посткоммунистических трансформаций / С. М. Елисеєв // Политические исследования. — 2002. — №6. — С. 71 — 82.
7. **Кармазіна М. С.** Росія у фокусі президентського окуляра (грудень 1991 — липень 1994) / Кармазіна М. С. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : збірник наукових праць. - К., 2006. - Вип. 32. - С. 343 - 363.
8. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови / А. Ф. Колодій. — Л. : Червона Калина, 2002. — С. 161
9. Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета / [Сост. С. И. Гуренко]. - Изд. 2-е, доп. и перераб. - К. : Оріяни, 2001. - 208 с.
10. **Макиавелли Н.** Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Государь / Николо Макиавелли. - М. : ЭКСМО; СПб. : МИДГРАД, 2006. - С. 15 - 292. - (Гиганты мысли). - С. 53.
11. Там само. - С. 191.
12. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. — С. 374.
13. Політика в особах / [Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Брехаря С. Г., Дергачов О. П. та ін.]. - К. : Парламентське видавництво, 2008. - С. 269 - 270.
14. **Пригожин А. И.** Что есть политика? (Политические тезисы) / Аркадий Ильич Пригожин // Общественные науки и современность. — 1996. - №4. - С. 55 - 57.
15. **Рябчук М.** Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. — К. : Критика, 2004.— С. 218.
16. **Тупчієнко Л.** Системогенеза політичного лідерства і політичного керівництва / Леонід Тупчієнко // Політичний менеджмент. - 2010. - №4. - С. 184 - 187. - С. 184.
17. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Р. Шпорлюк ; [пер. з англ.]. — К. : Дух і Літера, 2000. — С. 342.